

ਪਾਠ 5. ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ

ਪਾਠ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ

- 5.0 ਮਨੋਰਥ
- 5.1 ਭੂਮਿਕਾ
- 5.2 ਲਿਪੀ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
- 5.3 ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਅੱਖਰ
  - 5.3.1 ਬ੍ਰਹਿਮੀ ਤੇ ਖ਼ਰੋਸ਼ਟੀ
  - 5.3.2 ਬ੍ਰਹਿਮੀ ਲਿਪੀ
  - 5.3.3 ਬ੍ਰਹਿਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਲੱਛਣ
- 5.4 ਬ੍ਰਹਿਮੀ ਤੇ ਗੁਰਮੁੱਖੀ
- 5.5 ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਅੱਖਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਹਨ
- 5.6 ਸ਼ੁੰਗ, ਕੁਸ਼ਣ ਤੇ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ
- 5.7 ਕੁਟਿਲ ਲਿਪੀ
- 5.8 ਰੂਪਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ
- 5.9 ਕੁਟਿਲ ਤੇ ਗੁਰਮੁੱਖੀ
- 5.10 ਸ਼ਾਰਦਾ
- 5.11 ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਕਿਵੇਂ ਬਣੀ
  - 5.11.1 ਭਰੂ ਨਾਠਕ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਗੁਰਮੁੱਖੀ
  - 5.11.2 ਪੁਰਾਣੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ
  - 5.11.3 ਪੁਰਾਣੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਤੇ ਅਜੋਕੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ
  - 5.11.4 ਅਜ ਦੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਵਾਹੇ
  - 5.11.5 ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ
- 5.12 ਸਾਰ
- 5.13 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ
- 5.14 ਅਭਿਆਸਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ

5.0 ਮਨੋਰਥ

ਪੰਜਾਬੀ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਤੁਹਾਨੂੰ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਛਾਪੇ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਪਾਵਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਰਕੇ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਪੁਰਾਣੇ ਅੱਖਰ ਪਛਾਣਨੇ ਔਖੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਝੱਟ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰ, ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ, ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਬਾਰੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਦੂਰ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।

5.1 ਭੂਮਿਕਾ

ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਲਿਪੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਘਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਲਿਪੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲਿਪੀ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕੀ ਫਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਸੋ ਮਹਾਰਾਜ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਤਕ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਪਾਠ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਭਾਗ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ :

- 1 ਲਿਪੀ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?
- 2 ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਅੱਖਰ : ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਤੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ
- 3 ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ
- 4 ਅਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ : ਸ਼ੁੰਗ, ਕੁਸ਼ਣ, ਗੁਪਤ, ਕੁਟਿਲ ਸ਼ਾਰਦਾ ਆਦਿ
- 5 ਪੁਰਾਣੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ
- 6 ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਰਮੁੱਖੀ

5.2 ਲਿਪੀ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ

ਬੋਲੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬੋਲ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਲਿਪੀ ਦਾ ਬੋਲ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨਾਲ। ਬੋਲ ਤਾਂ ਬੁਲਾਰੇ ਦੇ ਬੋਲਦੇ ਸਾਰ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਬੋਲ ਨੂੰ ਲਿਪੀ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪੈ ਜਾਣ ਤਾਂ ਬੋਲ ਮੁੱਕਦਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਜੀਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਜਾਣਕਾਰ, ਜਦੋਂ ਰਾਹੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲਿਪੀ ਕੁੱਝ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਅੱਖਰ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਮਿੱਥ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਫਲਾਣੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਫਲਾਣੀ ਧੁਨੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਅੱਜ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਈਏ ਕਿ ਅੱਗੋਂ ਲਈ 'ਕੱਕੇ' ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਲਈ 'ਉੜੇ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਿਆ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਨਾ 'ਕੱਕਾ' ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ 'ਉੜਾ'। ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਵਾਜ਼ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਉਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਅੱਖਰ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਕ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਇਕ ਧੁਨੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਉਹੀ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧੁਨੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ 'ਸ' ਚਿੰਨ੍ਹ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਵਿਚ /ਸ/ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ ਵਿਚ /ਮ/ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਦੇਂਦੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਰਾ ਸੋਚੋ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅੱਜ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਕਾਢ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ, ਓਦੋਂ ਹਰ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਹਰ ਨਿੱਕੀ-ਮੋਟੀ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਚੇਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮਰਨ ਨਾਲ ਉਹ ਹਰ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਅਕਲ ਆਈ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਲਈ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਲਈ ਸਾਡੇ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਢ ਉਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਭਾਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਸਹੂਲਤ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ! ਲਿਪੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪਹੁ-ਫੁਟਾਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਪਿਛਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੀ ਵਿਦਿਆ, ਹੁਨਰ ਜਾਂ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਈ।

5.3 ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਅੱਖਰ

ਤੁਸੀਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਸੁਣਿਆ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਲਿੰਗ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਏਨਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਮ ਲਾਘੇ-ਟਾਪੇ ਦੀ ਥਾਂ ਲੱਭਦੀ, ਉਚ ਓਥੇ ਹੀ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਸਿਲਾਂ, ਚਟਾਨਾਂ ਤੇ ਲਾਠਾਂ ਉਤੇ ਉੱਕਰਵਾ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ, ਜੋ ਮੁਹਰਾਂ ਤੇ ਠੱਪਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ, ਅਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਬੇਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਮੋਇਓ-ਜੋ-ਦੜੋ, ਹੜਪਾ ਤੇ ਰੋਪੜ ਵਿਚੋਂ, ਉਹ ਅੱਜ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੀਆਂ। ਸੋ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ-ਜਾ-ਚੁੱਕੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਨਮੂਨੇ, ਅਸ਼ੋਕ ਦੀਆਂ ਉੱਕਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਾਲੇ ਹੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

5.3.1 ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਤੇ ਖਰੋਸ਼ਠੀ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਝੰਡਾ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਤਕ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਉਤੇ ਝੁੱਲਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪਰਜਾ ਵਿਚ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬੋਲੀਆਂ ਬੋਲਣ ਤੇ ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਬੀਲਿਆਂ ਤੇ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵੱਸਦੇ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਉੱਕਰਵਾਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ : 'ਬ੍ਰਾਹਮੀ', ਤੇ 'ਖਰੋਸ਼ਠੀ'। ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ 'ਬ੍ਰਾਹਮ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ 'ਸ਼੍ਰੋਮ ਦੀ' ਜਾਂ 'ਦੈਵੀ'। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ 'ਖਰੋਸ਼ਠੀ' ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ - ਖਰ—ਖੋਤਾ, ਤੇ ਓਸ਼ਟ—ਹੋਠ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਅੱਖਰ ਕਾਹਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਤਾਂ ਉਠ ਤੇ ਖੋਤੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਅਰਥ ਹਨ : ਖਰ—ਖੋਤਾ ਤੇ ਓਸ਼ਠ—ਹੋਠ ਜਾਂ ਖੁੱਲ। ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਅੱਖਰ ਨਹੀਂ, ਨਿਰੇ ਖੋਤੇ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹਨ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਖਰੋਸ਼ਠੀ' ਜਾਂ 'ਬ੍ਰਾਹਮੀ' ਲਿਪੀ ਵਰਤਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ, ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਵਰਤਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਹੋਠੀ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

5.3.2 ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਿਲਾ-ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁ

ਗਿਣਤੀ 'ਬ੍ਰਾਹਮੀ' ਲਿਪੀ ਵਰਤਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ 'ਖਰੋਸ਼ਠੀ' ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ, ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ, ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਤਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਦੱਸਾਂਗੇ, ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਕੁੱਝ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਹੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਪੜ-ਨਕੜ-ਦਾਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੱਖਰ ਮੇਲ ਕੇ ਵੇਖੀਓ ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ (ਹਿੰਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ) ਦੀ ਵੀ ਪਨ-ਨਕੜ-ਦਾਦੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਲਕਿ, ਜੇ ਸੱਚ ਪੁੱਛੋ, ਤਾਂ ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਵਾਲੀ ਲਿਪੀ ਜਾਂ ਰੋਮਨ ਲਿਪੀ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ) ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦੇਸੀ ਲਿਪੀਆਂ ਤਮਿਲ, ਤੇਲਗੂ ਤੇ ਮਲਿਆਲਮ ਵਰਗੀਆਂ ਦੱਖਣੀ ਲਿਪੀਆਂ ਸਮੇਤ, ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੀਆਂ ਹੀ ਬੱਚੀਆਂ-ਬਚੁੰਗੜੀਆਂ ਹਨ। ਹੋਰ, ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ, ਬਰਮਾ ਤੇ ਬਾਈਲੈਂਡ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਤੋਂ ਹੀ ਉਪਜੀਆਂ ਹਨ।

5.3.3 ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਲੱਛਣ

ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਜਿਸ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ, ਉਹ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਠੇ ਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅੱਜ ਤੋਂ ਕਈ ਸਦਾ ਦੇ ਜਾਂ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਲਮੇਰੀ ਉਮਰ ਦੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਏਨਾ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਲੰਘ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਲੱਛਣ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਤੇ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ, ਜਿਉਂ ਦੇ ਤਿਉਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ? ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ :

ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਵਿਚ ਇਕ ਅਵਾਜ਼ ਲਈ ਇੱਕੋ ਅੱਖਰ ਨਿਸਚਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਿਠ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੋਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, ਕੱਕੇ ਦੀ ਅਵਾਜ਼, ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਝੱਟ 'ਕ' ਅੱਖਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਉੱਘੜਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅੱਖਰ 'ਕੱਕੇ' ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਲਈ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਉੱਘੜਦਾ। ਇਹੀ ਗੁਣ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਹ ਗੁਣ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਮਸਲਨ, ਉਰਦੂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ 'ਜਜੇ' ਦੀ ਧੁਨੀ ਲਈ ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਹਨ : ਜ਼ਾਲ (ج) ਜੇ (ج), ਜ਼ੁਆਦ (ض) ਤੇ ਜ਼ੋਏ (ب) 'ਸਸਿ' ਦੀ ਧੁਨੀ ਲਈ ਤਿੰਨ ਅੱਖਰ - 'ਸੇ' (س), 'ਸੀਨ' (س) ਤੇ 'ਸੁਆਦ' (و) ਤੇ ਤੇ ਦੀ ਧੁਨੀ ਲਈ ਦੋ ਅੱਖਰ - 'ਤੇ' (ت) ਤੇ 'ਤੋਇ' (ط) ਅਤੇ 'ਹੋ' ਲਈ ਵੀ ਦੋ ਅੱਖਰ ਹਨ - 'ਹਾਇ ਹੁੱਤੀ' (ح) ਤੇ 'ਹਾਇ ਹੱਮਜ਼' (ه) ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹਰ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੱਖਰ-ਜੋੜ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਐਥ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਧੁਨੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿੱਥੇ 'ਤੇ' ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿੱਥੇ 'ਤੋਇ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਵੇਗੀ? ਕਿੱਥੇ 'ਸੇ' ਵਰਤਣੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿੱਥੇ 'ਸੀਨ' ਜਾਂ 'ਸੁਆਦ'? ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਐਕੜ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਅੱਖਰ-ਜੋੜ (spellings) ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਸੀਬਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿ ਨਹੀਂ? ਇਕੱਲੇ 'ਕੱਕੇ' ਦੀ ਧੁਨੀ ਲਈ 'ਸੀ' (cat) 'ਕੇ' K (kite), 'ਸੀ-ਐੱਚ' ch (chemistry) ਤੇ 'ਕਿਯੂ' q (quote), ਘਟੋ-ਘਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਹੈ, ਸੋ ਮੁਸੀਬਤ ਤਾਂ ਆਪੇ ਹੀ ਬਣਨੀ ਹੋਈ।

ਅ) ਹੁਣੇ ਅਸੀਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਅਵਾਜ਼ ਲਈ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕਈ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਅੱਖਰ ਕਈ ਕਈ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸੂਚਕ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਵੇਖੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ 'ਯੂ' (u) ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ -, put ਵਿਚ 'ਉ', but ਵਿਚ 'ਅ' (ਬਟ), guy ਵਿਚ 'ਕੇਨਾ' (ਗਾਏ) busy ਵਿਚ 'ਇ' (ਬਿਜ਼ੀ) ਤੇ bury ਵਿਚ 'ਐ' (ਬੈਰੀ), ਆਦਿ। ਅੱਖਰ ਇੱਕੋ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਕਈ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਮਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਅੱਖਰ ਲਈ ਧੁਨੀ ਨਿਸਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਵਾਂਗ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਵੀ, ਇਕ ਅੱਖਰ ਦੀ ਇੱਕੋ ਧੁਨੀ ਮਿੱਥੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ੲ) ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਵਿਚ, ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੁਰਾਂ ਲਈ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਅੱਖਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ (ਜਿਵੇਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਓ, ਅ, ਤੇ ਏ ਹਨ) ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲਾਉਣ ਲਈ ਜਾਂ ਹ੍ਰਸਵ ਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਦੀਰਘ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਰਾਂ-ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ, ਅੱਗੋਂ ਛੋਟੇ ਰੂਪ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੋਟੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਂ ਜਾਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਹਨ a, i, ī, u, ū, e, ē, o, o, ɔ, ɔ̄। ਹੋਰ ਵੇਖੋ : 'ਅ' ਹ੍ਰਸਵ ਸੁਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੀਰਘ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕੰਨੇ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਾਠ ਦੇ ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਾਲੀਆਂ ਲਗਾਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਜ, ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੀਆਂ ਲਗਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਵੱਖਰੇ ਸਨ। ਤੁਸੀਂ ਏਥੇ ਨੋਟ ਇਹ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰ-ਅੱਖਰਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਗਾਂ ਵਾਲੇ ਛੋਟੇ ਰੂਪ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਥਿਠ, ਥੋੜੇ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਨਾਲ, ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਹੈ।

ਸ) ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਲੱਛਣ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਅਜੇ ਤਕ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਲਿਪੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਇਹ ਲੱਛਣ ਹੈ, ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਦਾ। ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੇ ਘਾੜਿਆਂ ਨੇ ਵਰਨ-ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਘ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤਕ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ-ਸਥਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਟਿਕਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ 'ਕ', 'ਖ', 'ਗ', 'ਘ' ਤੇ ਨੱਕ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲਾ 'ਛ' ਪੰਜੇ ਸੰਘ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ 'ਪ', 'ਫ', 'ਬ', 'ਭ' ਤੇ 'ਮ' ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਜਣ ਵਾਲੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਪਜ-ਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਤੁਸੀਂ ਅੱਗੇ ਇਕ ਪਾਠ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਆਏ ਹੋ। ਅਸੀਂ ਏਥੇ ਕੇਵਲ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮੀ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ

ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਪੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਉਪਜ-ਸਥਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੱਛਣ, ਬਹੁਤ ਹਦ ਤਕ, ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਪਹਿਲਾ ਅਭਿਆਸ

ਨੋਟ : ਹੇਠ-ਦਿੱਤੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰ ਦਿਓ। ਜਵਾਬ ਖਾਲੀ ਛੱਡੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਦੇਣੇ ਹਨ। ਜਵਾਬ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਜਵਾਬ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਣਾ।

1 ਬੋਲੀ ਤੇ ਲਿਪੀ ਦਾ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ? ਸੰਖੇਪ ਕਰਕੇ ਲਿਖੋ।

-----

2 ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਮੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਲੱਛਣ ਲਿਖੋ।

5.4 ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਤੇ ਗੁਰਮੁੱਖੀ

ਤੁਹਾਨੂੰ 'ਬ੍ਰਾਹਮੀ' ਤੇ 'ਗੁਰਮੁੱਖੀ' ਦੇ ਕੁੱਝ ਸਾਂਝੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਵੇਖੋ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਅੱਖਰ, ਜੋ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪੁਰਾਣੇ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਵੀ, ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਤੋਂ, ਅੱਜ ਦੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਭਲਾ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਦੱਸੋ, ਲਗਦੇ ਵੀ ਹਨ ਕਿ ਨਹੀਂ?

ਕ੍ਰਮ-ਅੰਕ	ਬ੍ਰਾਹਮੀ	ਗੁਰਮੁੱਖੀ
1	^	ਗ
2	L	ਘ
3	d	ਚ
4	⊕	ਛ
5	c	ਟ
6	o	ਠ
7	/	ਤ
8	⊙	ਥ
9	d	ਧ
10	⊥	ਨ
11	∩	ਰ

ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰ ਸਿਰਫੋਂ ਨੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਿਰ ਕੱਜਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਦੱਸਾਂਗੇ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਿਆ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਰੇਖਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੱਜ ਦਿਓ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਲੱਭਣੀ ਹੋਰ ਵੀ ਸੌਖੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

5.5 ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਅੱਖਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਹਨ

ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਤੇ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸਬੂਤ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਪਾਠ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਲਈ ਦੱਸ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਆਮ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗ਼ਲਤ ਖ਼ਿਆਨਾਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਜਾਓ। ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲੇ ਕਿ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਅੱਖਰ ਰੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਬਣਾਏ ਸਨ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕਹਿ ਸਕੋਗੇ ਕਿ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਅੱਖਰ ਤਾਂ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਹਨ।

5.6 ਸ਼ੁੰਗ, ਕੁਸ਼ਣ ਤੇ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ

ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟਿਆਂ ਅਜੇ ਮਸਾਂ ਪੰਜਾਹ ਵਰ੍ਹੇ ਹੀ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਬੰਸ ਦੇ ਰਾਜੇ, 'ਬ੍ਰਿਹਦ ਰਥ' ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੈਨਾਪਤੀ 'ਪ੍ਰਸ਼ਯ ਮਿਤ੍ਰ' ਨੇ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਮਗਧ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਆਪ ਸਾਂਭ ਲਈ। 'ਪ੍ਰਸ਼ਯ ਮਿਤ੍ਰ' ਸ਼ੁੰਗ ਬੰਸ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਬੰਸ 'ਸ਼ੁੰਗ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੌਰੀਆ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ

ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ ਸੰਨ 184 ਪੂਰਬ ਈਸਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੁੰਗ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤਕ, ਜਦੋਂ ਮਹਾਨ ਗੁਪਤ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ, ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਰਾਜ ਬਣੇ ਤੇ ਕਈ ਫੁੱਟੇ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਰਾਜ ਕੁਸ਼ਣ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਬਦੇਸੀ ਸਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਲਾਲੇਖ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਗੱਲ ਮਹਾਨ ਗੁਪਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿਲਾਲੇਖਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਗੁਪਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਿਲਾਲੇਖ ਬਹੁਤ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਕੁੱਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਸਿਲਾਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਨ :

ੳ) ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਜਿਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਕੱਜਣ ਦਾ ਜਤਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਤਨਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਰੂਪ ਧਾਰੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰੋ-ਰੇਖਾ ਦਾ ਰਿਵਾਜ, ਅਸਲ ਵਿਚ, ਫੈਸ਼ਨ ਜਾਂ ਨਵੀਨਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਤੇ ਇਹ ਕਿੱਲ ਦੇ ਸਿਰ ਵਰਗੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਪਈ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਗੋਲ ਥੋਥੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਧਾਰ ਗਈ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਚੌਰਸ ਬਕਸੇ ਵਾਂਗ ਬਣੀ ਹੋਈ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਤੇ ਸਿੱਧੀ ਲੇਟਵੀਂ ਠੀਕ ਬਣ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਛੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਰਨ ਨਾਲ, ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ, ਵੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਵੇਖੋ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੇ 'ਕੱਕੇ' ਤੇ 'ਨੱਨੇ' ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪ :

ਕ = '十'; 卅; 𑀓; 𑀔
 ਨ = '𑀠'; 𑀡; 𑀢 𑀣

ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਧੀ ਲੇਟਵੀਂ ਲੀਕ ਵਾਲੀ ਰਵਾਇਤ ਨਾਲ ਹੈ।

ਅ) ਦੂਜੀ ਰੁਚੀ ਇਹ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹੀਆਂ ਉਪਰ ਵੱਲ ਉੱਠਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ,

ਘ = '𑀮; 𑀯; 𑀰

ੲ) ਕਈ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਰੁਚੀ ਵੀ ਉੱਘੜਦੀ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹੈ ਥੱਲੇ ਜਾਂਦੀ ਲੱਤ ਨੂੰ ਮਰੋੜੀ ਜਾਂ ਘੁੰਡੀ ਦੇਣ ਦੀ। ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫੈਸ਼ਨ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਈ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਮਰੋੜੀ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਕੁੱਝ ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਬਹੁਤ ਵਧਿਆ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ :

ਕ = + ਨੂੰ ਮਰੋੜੀ ਦੇ ਕੇ ਬਣਾਇਆ 𑀫
 ਨ = 𑀬 ਨੂੰ ਮਰੋੜੀ ਦੇ ਕੇ ਬਣਾਇਆ 𑀭
 ਰ = 𑀮 ਨੂੰ ਮਰੋੜੀ ਦੇ ਕੇ ਬਣਾਇਆ 𑀯

ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਨਮੂਨੇ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਦੇ ਆਏ ਹਾਂ, ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ, ਨੁਹਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ ਵੱਜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ?

ਦੂਜਾ ਅਭਿਆਸ

ਨੋਟ : ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰ ਦਿਓ। ਜਵਾਬ ਖ਼ਾਲੀ ਛੱਡੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਦੇਣੇ ਹਨ। ਜਵਾਬ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਜਵਾਬ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਣਾ।

- 1 ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ?

5.7 ਕੁਟਿਲ ਲਿਪੀ

ਗੁਪਤਿਆਂ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਛਮ-ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤਕ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਚਾਲੂ ਰਹੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਇਕ ਬਦੇਸੀ ਵਿਦਵਾਨ 'ਪ੍ਰਿਨਸੇਪ' ਨੇ 'ਕੁਟਿਲ' ਰੱਖਿਆ ਹੈ। 'ਕੁਟਿਲ' ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ 'ਟੇਢਾ' ਜਾਂ 'ਵਿਗਾ'। 'ਕੁਟਿਲ ਲਿਪੀ' ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ 'ਉਹ ਲਿਪੀ ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਧੀਆਂ ਤੇ ਸਰਲ ਲੀਕਾਂ ਵਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਟੇਢ-ਮੇਢ ਆ ਕੁੱਕਾ ਸੀ।' ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸੇ ਲਿਪੀ ਦਾ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ 'ਸਿੱਧ-ਮਾਤ੍ਰਿਕਾ' ਵੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਦੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਕ ਰੁਚੀ ਵੇਖੀ ਸੀ ਕਿ ਅੱਖਰ ਦੀ ਬੱਲੇ ਵਲ ਜਾਂਦੀ ਲੱਤ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਮਰੋੜੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ। ਕੁਟਿਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਇਹ ਰੁਚੀ ਆਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਟਿਲ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਜਾਣਿਆ-ਪਛਾਣਿਆ ਦਿੱਸਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁੱਝ ਗੱਲਾਂ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਸਲਨ :

ੳ) ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਅੱਖਰ-ਮਾਲਾ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ /ੲ/ ਧੁਨੀ ਵਾਲਾ ਅੱਖਰ, ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਦੇ /ੲ/ ਧੁਨੀ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਵਿਗਸਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ

ਹੋਣਾ, ਪਰ ਕੁਟਿਲ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲਣ ਲਗ ਪਏ ਕਿ ਜਿਸ ਪੁਰਾਤਨ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅੱਖਰ 'ੴ' ਜਾਂ 'ੴ' ਤੋਂ ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ ਦਾ 'ੴ' ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ 'ੴ' ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨੇ 'ੲ' (ੲ) ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ੲ' ਨੂੰ /ੲ/ ਲਈ ਵਰਤ ਕੇ ਕੰਮ ਸਾਰ ਲਿਆ। ਜਿਸ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ 'ੲ' ਦਾ ਕੰਮ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਕੁਟਿਲ ਵਿਚ 'ੲ', 'ੲ' ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

- ਅ) ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੀ 'ੳ' ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ 'ੲ' ਵਾਂਗ, ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦਾ 'ੳ' ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ 'ੲ' ਵੀ ਇਕੋ ਸਾਂਝੇ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਵਿਗਸੇ। ਜਿਸ ਪੁਰਾਣੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੋਂ 'ੳ' ਬਣਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨੇ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ 'ੳ' (ੳ) ਵਾਲੇ ਪੁਰਾਣੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੋਂ ਹੀ /ੳ (ੳ)/ ਦੀ ਪੁਨੀ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਟਿਲ ਵਿਚ 'ੳ' (ੳ) ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਾਲੇ 'ੲ' ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ 'ੲ'।
- ੲ) ਗੁਰਮੁਖੀ 'ਖ' ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਕੁੱਝ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ 'ਖ' ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵਿਚ /ਖ/ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵਿਚ /ਖ/ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਾ ਉਚਾਰਨ /ਖ/ ਵਾਂਗ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ 'ਖ' ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ /ਖ/ ਦੀ ਪੁਨੀ ਲਈ ਰੱਖ ਲਿਆ ਤੇ /ਖ/ ਦੀ ਪੁਨੀ ਵਾਲਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਪਣੀ ਲਿਪੀ ਲਈ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ, 'ਖ' ਦੀ ਮੂਲ ਪੁਨੀ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਗਈ। ਕੁਟਿਲ ਵਿਚ 'ਖ' ਪੁਨੀ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਦਾ ਰੂਪ ਸੀ 'ਖ' ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਵੇਖ ਵੀ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਹੁਣ ਦੇ /ਖ/ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੈ।

5.8 ਰੂਪਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ

ਇਥੇ ਇਕ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਰਹੇਗਾ :

ਅਸੀਂ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਪਿਛਲਿਆਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਵਿਚ ਨਵਾਂਪਨ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਰਹੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ, ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਫ਼ਰਕ ਪੈਂਦਾ ਗਿਆ। ਮਸਲਨ, ਜਦੋਂ ਪੱਥਰ ਉੱਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਬਰੀਕ ਛੋਟੀ ਤੇ ਹਥੋੜੇ ਨਾਲ ਅੱਖਰ ਉੱਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਕਾਰੀਗਰ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਨੂੰ ਹਥੋੜੇ ਦੀ ਹਰ ਸੱਟ ਪਿੱਛੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬੜੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਜਾਂ ਹੇਠਾਂ ਉੱਤੇ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਰੇਸ਼ੇਦਾਰ ਪੱਤਿਆਂ ਜਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਛਿੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਲੀਕਾਂ ਗੱਲ ਹੋਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਧੀ ਖਿੱਚ ਨਾਲ ਪੱਤੇ ਜਾਂ ਛਿੱਲ ਦੇ ਰੇਸ਼ੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਅੜ ਕੇ ਪਾਟ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬੰਗਾਲ, ਉੜੀਸਾ, ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਲੰਕਾ, ਬਰਮਾ ਬਾਈਲੈਂਡ, ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗੋਲ ਬਨਾਵਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਲਿਖਣ-ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਪੈ ਜਾਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਕਲਮ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕਾਢ ਨਿਕਲ ਆਈ ਤਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਫ਼ਰਕ ਪੈਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਕਲਮ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਛੋਟੀ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ, ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਲਮ ਘੱਟ-ਤੋਂ-ਘੱਟ ਚੁੱਕਣੀ ਪਵੇ, ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਦਾ ਅਖੀਰਲਾ ਸਿਰਾ ਅਗਲੇ ਅੱਖਰ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿਰੇ ਨਾਲ ਘੜੀਸ ਕੇ ਜੋੜਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਆਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਅਸੀਂ ਕਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੜੀ ਭਾਵਨਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਖੇਚਲ ਜਾਂ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਬੱਚਣ ਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਨੇ ਸਰੀਰਕ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨਿਰੋਲ ਇਸੇ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਬਚਤ ਦੀ ਰੁਚੀ ਅਧੀਨ ਹੋਈਆਂ ਦਿੱਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੇਤੇ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ 'ਕ' ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਚਿੰਨ੍ਹ '+' ਸੀ। ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਤਕ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ 'ੴ' ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। 'ਕੁਟਿਲ' ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ, ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਅੱਖਰ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਕੁੰਡੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਜਾਂ ਕਲਮ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉੱਪਰਲੀ ਕਾਟਵੀਂ ਲੀਕ ਪਾਉਣ ਨਾਲੋਂ ਛੋਟੀ ਜਾਂ ਕਲਮ ਚੁੱਕੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਕਾਟਵੀਂ ਲੀਕ ਦੇ ਖੱਬੇ ਸਿਰੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਸੌਖਾ ਲੱਗਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ 'ਕ' ਦਾ ਹੁਣ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਉੱਘੜ ਆਇਆ।

ਇਹ ਵੀ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਕੁਟਿਲ ਲਿਪੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲਿਪੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਥੋੜੀ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੀ, ਕੁੱਝ ਦਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਤੇ ਕੁੱਝ ਦਾ ਖਾਸ ਖਾਸ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ, ਜਿਵੇਂ ਲੁਕਾ ਵਰਤਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਗੁੱਝੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ। ਜੈਨੀਆਂ ਤੇ ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਪੁਰਾਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਬੋਧੀ ਗ੍ਰੰਥ 'ਲਲਿਤ ਵਿਸਤਰ' ਵਿਚ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਵੱਡੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਕਹਿ ਵੀ ਆਏ ਹਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਤੋਂ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕੋਈ ਅੱਖਰ ਕਿਸੇ ਸਿਲਾ-ਲੇਖ ਤੋਂ ਤੇ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਅੱਖਰ-ਮਾਲਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

5.9 ਕੁਟਿਲ ਤੇ ਗੁਰਮੁੱਖੀ

ਕੁਟਿਲ ਅੱਖਰਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੇ ਘਟੇ-ਘਟ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਘੜ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਸਨ :

ਕੁਟਿਲ	ਗੁਰਮੁੱਖੀ	ਕੁਟਿਲ	ਗੁਰਮੁੱਖੀ
ੜ	ਸ	੦	ਠ
ੜ	ਕ	੬	ਢ
ੜ	ਖ	੪	ਥ
ੜ	ਗ	੨	ਦ
ੜ	ਘ	੪	ਨ
ੜ	ਚ	੫	ਪ
ੜ	ਛ	੭	ਫ
ੜ	ਟ	੮	ਮ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕਾਫੀ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਾਲੇ ਦਿੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇਕ ਦਮ ਸੰਭਵ ਲੱਗਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਪਰਲੀ ਸੂਚੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਨਮੂਨੇ ਮਾਤਰ ਸਮਝਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਥਾਂ ਦੀ ਥੁੜ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੀ ਸੂਚੀ ਦੇ ਦੇਂਦੇ।

5.10 ਸ਼ਾਰਦਾ

ਕੁਟਿਲ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਰਦਾ ਦਾ ਰਿਵਾਜ, ਹੁਣ ਦੇ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਉਥੇ ਇਸ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਤਕ ਦੇ ਸਿਲਾ-ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਰਦਾ, ਸਰਸਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਂ ਹੈ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਇਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਹੀ 'ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੇਸ਼' ਜਾਂ 'ਸ਼ਾਰਦਾ ਮੰਡਲ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਲਿਪੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਾਰਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੀ ਸਮਝ ਆ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਹੀ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਅੱਖਰ-ਸੂਚੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵੇਖ ਵੇਖ ਕੇ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਵੀ ਥੜਾ ਤਕੜਾ ਜਤਨ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਪੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਟਿਲ ਤੇ ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕਾਫੀ ਖੁੜਕਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਅੱਖਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੇੜ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਬਦਲ ਗਏ, ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮੀ-ਗੁਪਤ ਕੁਟਿਲ ਸ਼ਾਰਦਾ-ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬਦਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ, ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੇੜੇ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਹਿੰਦੀ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਬਲਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਗ ਵੈਦਿਕ ਸੋਮਿਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਏਨੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਨਕਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵੇਖ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਵੋਗੇ ਕਿ ਜੋ ਦਾਅਵਾ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ, ਉਹ ਠੀਕ ਹੈ ਜਾਂ ਗਲਤ :

ਗੁਰਮੁੱਖੀ	ਸ਼ਾਰਦਾ	ਗੁਰਮੁੱਖੀ	ਸ਼ਾਰਦਾ	ਗੁਰਮੁੱਖੀ	ਸ਼ਾਰਦਾ	ਗੁਰਮੁੱਖੀ	ਸ਼ਾਰਦਾ	ਗੁਰਮੁੱਖੀ	ਸ਼ਾਰਦਾ
ੳ	ੳ	ਗ	ਗ	ੲ	ੲ	ਬ	ਬ	ਭ	ੜ, 5
ਅ	ਅ	ਘ	ਘ	ਟ	੮, ੮	ਦ	੨	ਮ	ਮ, ਮ
ੲ	ੲ	ਛ	ੲ	ਠ	੦	ਧ	ੲ	ਯ	ੲ
ਸ	ਸ	ਚ	ੜ, ਸ	ਡ	ੜ, ੭	ਨ	ੜ	ਰ	ੜ
ਹ	ਹ	ਛ	ਛ	ਢ	੬	ਪ	ੲ	ਲ	੬, ੭
ਕ	ਕ	ਜ	ਜ, ਜ	ਣ	੮, ੯	ਫ	੮	ਵ	੬, ੲ, ੬
ਖ	ਖ	ਝ	੬	ਤ	੩, ੩	ਬ	ੲ	ਤ	ਇਹ ਅੱਖਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ

ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੇ ਉੱਪਰੋਕਤ ਨਮੂਨੇ ਅਸੀਂ ਸ਼੍ਰੀ ਦਇਆ ਰਾਮ ਸਾਹਨੀ, ਡਾ. ਬਿਊਹਲਰ ਤੇ ਡਾ. ਫੋਗਲ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਤੋਂ ਲਏ ਹਨ। ਸਿਲਾ-ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਬਥੇਰੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਿਲਾ-ਲੇਖ ਟਾਂਵੇਂ-ਟਾਂਵੇਂ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ : ਹੇਠ-ਦਿੱਤੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰ ਦਿਓ। ਜਵਾਬ ਖਾਲੀ ਛੱਡੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਦੇਣੇ ਹਨ। ਜਵਾਬ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਜਵਾਬ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਣਾ।

1 ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਅੱਖਰ ਕਿਹੜੇ ਮੂਲ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਗਸਿਤ ਹੋਏ ਹਨ ?
'ਦ', 'ਸ', 'ਖ'

-----

2 ਭਾਰਤੀ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ?

-----

3 ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀ ਦੇ ਕੋਈ ਪੰਜ ਅੱਖਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕੇ ਦੱਸੋ।

5.11 ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਕਿਵੇਂ ਬਣੀ ?

ਹੁਣ ਤਕ ਅਸੀਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਤਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਜਾਂ ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਰਮਾ, ਥਾਈਲੈਂਡ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ, ਬਲਕਿ ਕੋਰੀਆ ਤਕ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਅੱਖਰ, ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਅੱਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ, ਗਿਣਤੀ ਜਾਂ ਰੂਪ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮਾੜੇ-ਮੋਟੇ ਫਰਕਾਂ, ਘਾਟਿਆਂ ਜਾਂ ਵਾਧਿਆਂ ਨਾਲ, ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲਿਪੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਹੈ। ਚੌਦਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪਤਾ ਹਨੂਰ, ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਰਾਏ ਫੀਰੋਜ਼ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਯਾਦਾਸ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਹੁਣ, ਇਸ ਮਕਬਰੇ ਦੀ ਸੇਭਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਅੱਗੂਰ ਚੌਦਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪੱਲਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫੁਟਾਰਾ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇਗਾ।

5.11.1 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ

ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਵਰਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਪੱਟੀ' ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ, 'ਤ' ਸਮੇਤ, ਜੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੱਖਰ ਹੈ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬੰਦ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਅੱਖਰ-ਮਾਲਾ ਨੂੰ, ਅਜੇ ਵੀ, ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਕੇ, 'ਪੋਤੀ' ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਦੋਂ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪੱਕੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਬਣਾ ਲਈ ਤਾਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੇਸੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਮਘਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਏਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਤੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਗੁਣਕੇ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਾਰ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ—ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ—ਕਵੀ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਾਡੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ, ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ। ਏਥੇ ਹੀ ਉਹ ਪੋਥੀਆਂ ਤਿਆਰ ਹੋਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਚੱਕ ਰਾਮ ਦਾਸ (ਮਗਰੋਂ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ'), ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਧੁੰਨੀ ਬਣਿਆ। ਇਸੇ ਨਗਰ ਵਿਚ ਸੰਨ 1604 ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ 'ਪੋਥੀ' ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਾਧੇ ਪਿੱਛੋਂ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਅਖਵਾਈ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਰਗਰਮੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੇੜ ਨੇ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਅਜੇ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੱਛਣਾਂ, ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ :

5.11.2 ਪੁਰਾਣੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ

ੳ) ਪਹਿਲਾ ਲੱਛਣ ਹੈ 'ੳ' ਦਾ ਅੱਖਰ-ਮਾਲਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੋਣਾ। ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਲਿਪੀਆਂ, ਟਾਕਰਿਆਂ ਜਾਂ

ਲੰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਜੋ ਵਪਾਰੀ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਵਹੀ-ਖਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤਦੇ ਹਨ, 'ਅ' ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਹੈ 'ਅ', 'ੲ', 'ੳ'। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ 'ੳ' ਪਹਿਲਾਂ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ—'ੳ', 'ਅ', 'ੲ', 'ੳ'। 'ੳ' ਇਸ ਲਿਪੀ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਕਿਉਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ? ਜਵਾਬ ਹੈ : ਇਸ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੇ ਕਾਰਨ। 'ੳੲੳ', 'ੳਅ', 'ੳਅ' ਜਾਂ 'ੳਕਾਰ' ਪੂਰਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਬਿੰਨ੍ਹ ਹਰ ਲਿਖਣ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ 'ੳ' ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਸੀ—ੳ। ਸੋ ਆਸਤਕ ਲੋਕਾਂ ਨੇ 'ੳਕਾਰ' ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਰੀਝਾਉਣ ਲਈ, 'ੳ' ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਪਣੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਲਿਆ ਬਿਠਾਇਆ; ਪਰ ਇਉਂ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੁਹਾਰਨੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਲਿਆ ਸਕੇ। ਇਹ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਬਾਕੀ ਭਾਰਤੀ ਲਿਪੀਆਂ ਵਾਲੀ ਹੀ ਰਹੀ—ਅ, ਆ, ਇ, ਈ, ਉ, ਊ, ਏ, ਐ, ਓ, ਔ, ਅੰ। ਤੁਸੀਂ ਨੋਟ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਨਾ, ਕਿ ਮੁਹਾਰਨੀ ਵਿਚ 'ਅੰ' ਪਹਿਲਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉੱਤਰਾ ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਤੀਜੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਟਿਕਿਆ ਹੈ।

ਅ) ਦੂਜਾ ਲੱਛਣ 'ੳ' ਦਾ ਬੇਅਵਾਜ਼ ਹੋਣਾ ਹੈ। 'ੳ' ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਵਾਜ਼ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਵਿਚ ਅਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਸ ਨਾਲ ਔਕੜ, ਦੁਲੈਕੜ ਜਾਂ ਹੋਰੋਂ ਦੀਆਂ ਲਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਸ ਨਾਲ ਆ ਲਗਦੀ ਹੈ—/ੳ/, /ਉ/, /ੳ/। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ 'ੳ' ਧੁਨੀ ਵਾਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ੲ) ਤੀਜਾ ਲੱਛਣ 'ੳ' ਵਾਂਗ, 'ੲ' ਦਾ ਬੇਅਵਾਜ਼ ਹੋਣਾ ਹੈ। 'ੲ' ਨਾਲ 'ਸਹਾਰੀ' (ੲ), 'ਬਿਹਾਰੀ' (ੲ) ਜਾਂ ਲਾ (ੲ) ਲਾਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਹੀ ਉਸ ਵਿਚ ਧੁਨੀ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਵਰਨਾ ਉਹ ਗੁੰਮ-ਸੁੰਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ੳ) ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਚੌਥਾ ਲੱਛਣ ਉਸ ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਘਬਰਾਉਣਾ ਹੈ। 'ਸੰਯੁਕਤ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, 'ਜੁੜਵੇਂ' ਜਾਂ ਜੋੜ ਕੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ। ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ ਵਿਚ 'ਮਸਤ' ਲਿਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ 'ਮ' ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਸ' ਤੇ 'ਸ' ਤੇ 'ਤ' ਅੱਡ-ਅੱਡ ਹੀ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਮਸਤ', ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਮ+ਸਤ ਨਹੀਂ ਮ+ਸ+ਤ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦਾ ਆਮ ਢੰਗ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਅੱਖਰ-ਤੋੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਹਨ, ਜੋ ਹੋਰਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਟੁੱਟਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋੜ ਕੇ ਜੁੜਵੇਂ ਅੱਖਰ ਬਣਾ ਲਈਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਨ 'ਹ', 'ਯ', 'ਰ', ਤੇ 'ਵ'। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹੋ, ਫੇਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਇਕ-ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਏਥੇ ਦੇਣ ਲੱਗੇ ਹਾਂ :

- 'ਨ' ਤੇ 'ਹ' ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ = ਇਨ੍ਹਾਂ
- 'ਭ' ਤੇ 'ਯ' ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ = ਸਭਯ
- 'ਪ' ਤੇ 'ਰ' ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ = ਪ੍ਰੀਤ
- 'ਸ' ਤੇ 'ਵ' ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ = ਸੁਰ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਅਜ ਦੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਬਾਕੀ ਅੱਖਰ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਪੁਰਾਣੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਵੇਂ ਅੱਖਰ ਬਣੇ ਦਿੱਸਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਆਮ ਸੁਭਾ ਪੂਰੇ ਅੱਖਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਓਥੇ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੀ ਦਿੱਸ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਹ) ਪੰਜਵਾਂ ਲੱਛਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਚਾਰ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਵੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਯਮਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਢੰਗ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਨੁਕਤਾ ਸਮਝ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਵਿਚ ਹਰ ਵਿਅੰਜਨ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਰ੍ਹਸਵ 'ਅ' ਦੀ ਸਵਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਫਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਲੁਕਵਾਂ ਰ੍ਹਸਵ ਸੁਰ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਪਾਸੋਂ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ ਸੋ :

- /ਮ/ ਅਸਲ ਵਿਚ ਹੈ = ਮ + ਅ;
- /ਸ/ ਅਸਲ ਵਿਚ ਹੈ = ਸ+ਅ;
- /ਤ/ ਅਸਲ ਵਿਚ ਹੈ = ਤ+ਅ।

ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਲੋਕ 'ਧ' ਦੀ ਧੁਨੀ ਨੂੰ 'ਧ+ਅ' ਉਚਾਰ ਕੇ ਰੋਮਨ ਲਿਪੀ ਵਿਚ 'ਬੁੱਧ' ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, Buddha, ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ 'ਬੁੱਧਾ'।

ਸੋ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਸੰਯੁਕਤ ਧੁਨੀ ਉਚਾਰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ 'ਮਸਤ' ਵਿਚ /ਸ/ ਤੇ /ਤ/ ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ, ਓਦੋਂ ਜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬੋਲ ਕੇ ਦੇਖੋਗੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ 'ਮ' ਤਾਂ 'ਮ+ਅ' ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ 'ਸ' ਦਾ ਰ੍ਹਸਵ ਸੁਰ ਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲੁਕਵੀਂ ਸੁਰ ਦੇ ਲੋਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਖਰ ਦੇ ਬੱਲੇ ਇਕ ਟੇਢੀ ਪੱਚਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਇਸ ਨੂੰ 'ਹਲ' ਜਾਂ 'ਹਲੰਤ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਮਸਤ ਵਿੱਚ /ਸ/ ਨੂੰ ਹਲੰਤ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਸੋ ਉਸ ਦਾ ਸਾਬਤ ਰੂਪ ਤੋੜ ਕੇ ਅਗਲਾ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅੱਖਰ ਉਸ ਨਾਲ ਆ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹੈ। ਏਥੇ ਹਲੰਤ ਵਾਲਾ ਅੱਖਰ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਅਗਲਾ ਅੱਖਰ 'ਹ', 'ਸ', 'ਰ' ਜਾਂ 'ਵ' ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੇਨ-ਤੋੜ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੁਕਵਾਂ ਸੁਰ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਕ੍ਰੋਧ' ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ 'ਕ' ਨੂੰ ਹਲੰਤ ਲੱਗਾ ਹੈ 'ਰ' ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਪਦਵੀ ਛੱਡ ਕੇ 'ਰ' ਨੂੰ ਹਲੰਤੀ ਅੱਖਰ 'ਕ' ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਪੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਕੁਝ ਲੱਛਣ ਹਨ ਜੋ ਕੇਵਲ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ।

5.11.3 ਪੁਰਾਣੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਤੇ ਅਜੋਕੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ

ਮੁੱਢਲੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਕਈ ਅੱਖਰ ਅੱਜ ਦੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਵੱਖਰੇ ਸਨ, ਇਹ ਹਨ :

ਅਜੋਕੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ	ਪੁਰਾਣੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ
ਅ	ਅ
ੲ	ੲ
ਹ	ਹ
ਚ	ਚ
ਲ	ਲ

ਬਾਕੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਵਰਗੇ ਹੀ ਸਮਝ ਲਵੋ।

5.11.4 ਅੱਜ ਦੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਵਾਧੇ

ਜਿਹੜੇ ਲੱਛਣ ਅਸੀਂ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ, ਉਹ ਅੱਜ ਦੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਵਿਚ ਜਿਉਂ ਦੇ ਤਿਉਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਫਰਕ ਪੈ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

- ੳ) ਪੁਰਾਣੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਛੇ ਅੱਖਰ ਉੱਪਰ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ, ਉਹ ਅੱਜ ਦੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਵਿੱਚ ਜਿਉਂ ਦੇ ਤਿਉਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਫਰਕ ਪੈ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :
- ਅ) ਪੁਰਾਣੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਵਿਚ, ਲਿਖਤ ਰਾਹੀਂ ਧੁਨੀ ਦੇ ਦੁੱਤ (ਦੋਹਰ) ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਮਸਲਨ, ਜਦੋਂ ਇਕੋ ਧੁਨੀ ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ (ਦੁੱਤ ਇਸੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਜਿਵੇਂ 'ਚੁੱਕੀ' ਵਿਚ /ਕ/ ਦੇ ਦੋ ਵਾਰੀ ਉਚਾਰੇ ਜਾਣ ਨੂੰ (ਚੁੱਕ-ਕੀ), ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ /ਚਕੀ/ ਲਿਖ ਕੇ ਬੁੱਤਾ ਸਾਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਠ ਸੁਧ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਘਾਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਅਦ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ 'ਅੱਧਕ' ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜੁਗਤ ਲੱਭ ਲਈ—//। ਇਸ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਦੋਹਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤ ਕੇ ਇਕ ਤਾਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀ ਸੰਯੁਕਤ ਅੱਖਰਾਂ ਵਲ ਵਿਰੋਧੀ ਰੁੱਚੀ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਦੂਜੇ, ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਠੀਕ ਉਚਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ।
- ੲ) ਉਰਦੂ-ਫਾਰਸੀ ਉਚਾਰਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀ ਪੌੜੀ ਵਿਚ ਪੰਜ ਅੱਖਰ ਹੋਰ ਵਧਾਏ ਗਏ—'ਸ਼', 'ਖ਼', 'ਗ਼', 'ਜ਼', ਤੇ 'ਫ਼'। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੌੜੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਚਾਲੀ ਹੋ ਗਈ।

5.11.5 ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ

ਜੇ ਕੋਈ ਸਾਨੂੰ ਪੁੱਛੇ ਕਿ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਵਾਧਾ-ਘਾਟਾ ਜਾਂ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੋਗੇ? ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਜਵਾਬ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਲਿਪੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਲਜਗਣ ਵਿਚ ਪੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਸੁਧਾਰ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਹੈ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਜੁਗਤ ਦੀ ਕਾਢ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਪਣਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਫਲਾਣਾ ਅੱਖਰ ਹਲੰਤਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਕਿਸੇ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਗੁਰਮੁੱਖੀ, 'ਜਿਹਾ ਬੋਲੇ, ਤਿਹਾ ਲਿਖੋ' ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅਸੂਲ ਉਤੇ ਪੂਰੀ ਉਤਰਨ ਵਾਲੀ ਵਧੀਆ ਤੇ ਸੇਖੀ ਲਿਪੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਚੋਬਾ ਅਭਿਆਸ

ਨੋਟ : ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੇਣੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਸਵਾਲ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਠੀਕ ਸਵਾਲ ਉਤੇ (✓) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾਉਣਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਤੇ ਤੀਜੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਖਾਲੀ ਛੱਡੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਦੇਣੇ ਹਨ। ਜਵਾਬ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਜਵਾਬ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਣਾ।

- 1 ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਕਦੋਂ ਬਣੀ :
  - (ੳ) ਅਸ਼ੋਕ ਵੇਲੇ (ਅ) ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ
  - (ੲ) ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਦੀ ਵਿਚ?
- 2 ਪੁਰਾਣੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਦੱਸੋ।

- 3 ਨਵੀਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਪੁਰਾਣੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਤੋਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਹੈ?

5.12 ਸਾਰ

ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਲਿਪੀ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਆਰੰਭ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਚੌਦਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ (1469-1538) ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ।

5.13 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ

ਜੀ.ਬੀ. ਸਿੰਘ : ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

5.14 ਅਭਿਆਸਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ

ਪਹਿਲਾ ਅਭਿਆਸ

- 1 ਬੋਲੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਲਿਪੀ ਸਿੱਧੀਆਂ, ਟੋਢੀਆਂ ਜਾਂ ਗੋਲ ਲੀਕਾਂ ਨਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਅਰਥ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹਰ ਧੁਨੀ ਲਈ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ਕਲ ਮਿਥੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੋਲ ਨੂੰ ਬੋਲ ਦਿਓ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਲਿਖਤ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਜੀਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਲਿਪੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- 2 ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਲੱਛਣ ਇਹ ਸਨ :
  - ਓ) ਇਕ ਅਵਾਜ਼ ਲਈ ਇਕ ਅੱਖਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੀ।
  - ਅ) ਇਕ ਅੱਖਰ ਦੀ ਇੱਕੋ ਅਵਾਜ਼ ਸੀ।
  - ੲ) ਸੁਰਾਂ ਲਈ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਂ-ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
  - ਸ) ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਪਜ-ਸਥਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਦੂਜਾ ਅਭਿਆਸ

ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦਿਆਂ ਸਿਰਾਂ ਉਤੇ ਕੋਈ ਰੋਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਗੁਪਤ ਕਾਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦਿਆਂ ਸਿਰਾਂ ਨੂੰ ਕੱਜਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ। ਉੱਪਰ ਵਲ ਉਠਦੀਆਂ ਬਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿੱਸਣ ਲਗ ਪਈ। ਥੱਲੇ ਵਲ ਦੀ ਲੀਕ ਨੂੰ ਮਰੋੜੀ ਜਾਂ ਘੁੰਡੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿੱਸਣ ਲਗ ਪਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਤੀਜਾ ਅਭਿਆਸ

1. ਖ਼ (ਖ਼) ਦੇ ਕੁਟਿਲ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਕ਼' ਤੋਂ ਈੜੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਖ਼' ਬਣਿਆ ਹੈ।

2. ਖ਼ (ਖ਼) ਦੇ ਕੁਟਿਲ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਸ਼' ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਸੱਸਾ (ਸ਼) ਬਣਿਆ ਹੈ। (ਸ਼) ਦੇ ਕੁਟਿਲ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਖ਼' ਤੋਂ 'ਖ਼' ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ।

3. ਅਖਰਾਂ ਦਿਆਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਦੱਸੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ :

- 3 ਓ) ਨਵਾਂਪਨ ਲਿਆਉਣ ਜਾਂ ਨਵਾਂ ਫੈਸ਼ਨ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ।
- ਅ) ਲਿਖਣ-ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਚ ਫਰਕ ਪੈ ਜਾਣ ਨਾਲ।
- ੲ) ਖੇਚਲ ਤੋਂ ਬਣਣ ਜਾਂ ਸਮਾਂ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ।

3 ਸਾਰਦਾ	ਗੁਰਮੁਖੀ
ਖ਼, ਖ਼	ਖ
ਯ	ਯ
ਰ	ਰ
ਲ, ਲ	ਲ
ਵ, ਯ, ਠ	ਵ

- 1 ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਬਣਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।
- 2
  - ੳ) ਪੁਰਾਣੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀ ਵਰਨਮਾਲਾ 'ੳ' ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, 'ਅ' ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ।
  - ਅ) 'ੳ' ਬੇਅਵਾਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨਾਲ ਔਕੜ, ਦੁਲੈਂਕੜ ਜਾਂ ਹੋੜੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।
  - ੲ) 'ੲ' ਵੀ ਬੇਅਵਾਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਹਾਰੀ, ਬਿਹਾਰੀ ਜਾਂ ਲਾ ਲਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ।
  - ਸ) ਕੇਵਲ ਹ, ਯ, ਰ ਤੇ ਵ ਹੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹੋਰ ਸੰਯੁਕਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ।
  - ਹ) ਸੰਯੁਕਤ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਵਿਚ ਸੁਰ-ਰਹਿਤ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਅੱਧਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਲਗਦੇ ਸਾਬਤ ਸਵਰ ਅੱਖਰ ਦੀ ਭੰਨ-ਤੋੜ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- 3 ਪੁਰਾਣੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦਾ ਨਵੀਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਫਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਅ', 'ੲ', 'ਹ', 'ਚ' ਤੇ 'ਲ' ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਫਰਕ ਅੱਧਕ ਨਾਲ ਦੁੱਤ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਫਰਕ /ਸ/, /ਖ/, /ਗ/, /ਜ/, /ਫ/ ਦੇ ਥੱਲੇ ਬਿੰਦੀਆਂ ਲਾ ਕੇ /ਸ਼/, /ਖ਼/, /ਗ਼/, /ਜ਼/, /ਫ਼/ ਵਾਲੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੈ।